

УДК 34.342.7

РУДНИК Л.І., кандидат юридичних наук, доцент кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права факультету соціології та права НТУУ “КПІ імені Ігоря Сікорського”.

ПОШИРЕННЯ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ЗАСІБ ВЕДЕННЯ ГІБРИДНИХ ВІЙН

Анотація. Стаття присвячена дослідженню низки понять, які часто ототожнюються як в суспільному житті, так і юридичній науці й законодавчій практиці, а саме – “дезінформація”, “недостовірна інформація”, “неправдиві чутки”. Аргументується думка щодо неможливості їх взаємозамінності. Визначається, що неперевірена інформація може виявитися або правдивою, або недостовірною (неправдивою). Наведено приклади того, що неперевірена інформація про дії влади тягне за собою підрив довіри до державної влади. Зосереджено увагу на тому, що розповсюдження неперевіреної інформації засобами масової інформації не завжди має на меті умисел завдання збитків чи настання негативних наслідків, але вони можуть наставати. Наголошено на тому, що “дезінформація”, “недостовірна інформація” повинні використовуватися окремо, а також “недостовірна інформація” та “неправдиві чутки” можуть бути взаємозамінними, а окремою категорією виступає “неперевірена інформація” достовірність якої може бути доведена. Акцентовано увагу на тому, що відсутність законодавчого закріплення категорій “інформаційна війна” та “гібридна війна” як на національному, так і на міжнародному рівні призводить до низки негативних наслідків, зокрема щодо складностей притягнення держави-агресора до відповідальності.

Ключові слова: інформація, дезінформація, недостовірна інформація, неправдиві чутки, судження, неперевірена інформація, інформаційна війна, гібридна війна.

Summary. The article is devoted to the study of a number of concepts that are often equated both in public life and in legal science and legislative practice, namely “misinformation”, “unreliable information”, “false rumours”. The opinion regarding the impossibility of their interchangeability is argued. It is determined that unverified information may turn out to be either true or unreliable (false). There are examples of the fact that unverified information about the actions of the authorities undermines confidence in the state authorities. Attention is focused on the fact that the dissemination of unverified information by mass media is not always intended to cause damage or negative consequences, but they may occur. It is emphasized that “misinformation”, “unreliable information” should be used separately, and “unreliable information” and “false rumors” can be used interchangeably, and a separate category is “unverified information”, the authenticity of which can be proven. Attention is focused on the fact that the lack of legislative consolidation of the categories “information war” and “hybrid war” both at the national and international level leads to a number of negative consequences, in particular, regarding the difficulties of bringing the aggressor state to justice.

Keywords: information, misinformation, false information, false rumors, judgments, unverified information, information war, hybrid war.

Постановка проблеми. У епоху розвитку інформаційних технологій, засобів медіа, та становлення інформаційного суспільства, а також ведення нових видів війн, а саме – інформаційної та гібридної, питання поширення недостовірної інформації набуває надзвичайної актуальності. У юридичній сфері це пов’язується з необхідністю

більш чіткого розуміння та тлумачення понять, які дуже часто ототожнюються як в суспільному житті, юридичній науці так і законодавчій практиці. Зокрема мова йде про такі поняття, як “дезінформація”, “недостовірна інформація” та “неправдиві чутки”.

Результати аналізу наукових публікацій. Дослідження того, що стосується понять “дезінформація” та “недостовірна інформація”, як засобів ведення гібридної та інформаційної, зокрема, війн останнім часом викликає зацікавленість науковців. Це визначається відсутністю чіткого законодавчого визначення зазначених понять та актуалізацією явища використання недостовірної інформації.

В цьому аспекті заслуговують на увагу роботи здійснені такими науковцями як: Бевз С. [1], Самчинська О. [1], Спесивцева О. [11], Гришанова М. [8]. Окремо слід зазначити роботи Яворської Г. [18] та Брезгунова Л. [19], які стосуються питань гібридної війни.

Проте аналіз та оцінка соціальних та правових аспектів поширення зазначених вище понять потребує подальших досліджень, особливо в сучасних умовах військової агресії РФ.

Метою статті є оцінка таких понять як “дезінформація”, “недостовірна інформація” та “неправдиві чутки” в контексті їх використання у нормативно-правовій сфері, зокрема щодо виявлення ролі дезінформації як інструменту впливу на суспільні настрої, політичні процеси та державну безпеку.

Виклад основного матеріалу. У юридичній доктрині одночасно зустрічається низка правових понять, які дуже часто ототожнюються, а саме: “дезінформація”, “недостовірна інформація”, “неправдиві чутки”. З метою визначення обґрунтованості їх взаємозамінності, варто здійснити їх етимологічний аналіз.

Перш за все, використаємо дефініції, які подано у Великому тлумачному словнику української мови:

- дезінформація – введення в оману невірною інформацією [1, с. 158];
- неправдивий – який діє (існує – *Авт.*) всупереч правді, істині [1, с. 425];
- чутки – відомості, вісті, вірогідність яких не встановлено [1, с. 756];
- недостовірний – який викликає сумнів щодо правдивості, правильності [1, с. 413].

Інформація – відомості про які-небудь події, чиясь діяльність і т.ін., повідомлення про щось [1, с. 282].

Тобто, об’єднавши ці визначення, зазначимо наступне: неправдиві чутки – відомості, правдивість яких викликає сумнів; недостовірна інформація – відомості, які викликають сумнів щодо їх правдивості. Тобто, в даному прикладі ці поняття є взаємозамінними.

По-друге, варто зупинитися на доктринальних визначеннях, які пропонують національні та зарубіжні науковці та практики. Наприклад, С. Бевз та О. Самчинська визначають “недостовірну інформацію” як будь-які фактичні відомості або дані, які не відповідають дійсності, тобто стосуються подій або явищ, які взагалі не існували або існували, але через порушення принципів повноти та точності не відповідають або суперечать дійсним обставинам, що відбувалися. Підтримуємо пропозицію авторів, щодо закріплення даної дефініції у примітках до ч. 1 ст. 173-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення [2, с. 55], а також доповнити – дані та відомості, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді, у відповідності із законодавчим визначенням “інформації”.

З метою здійснення ґрунтовнішого дослідження пропонується взяти до уваги переклад поняття “недостовірна інформація” на англійську мову, де існують такі

варіації – false information, misinformation, misleading information. При цьому, термін misinformation перекладається як “дезінформація” [3]. У Cambridge Advanced Learner’s Dictionary & Thesaurus misinformation визначається як “неправильна інформація”, або аспект, що людей дезінформовано [4]. Тобто, в будь-якому випадку йдеться про неточну, невірну, неправильну, недійсну інформацію.

Крім того, нерідко частиною дезінформації виступає й правдива інформація, якщо вона відповідає меті, визначеній стороною, яка її надає. Так, наприклад, досить часто під час дезінформації використовуються фото та відео, які є точними, цілісними та достовірними, однак не є актуальними і стосуються подій, які відбулися раніше або в іншому місці, аніж зазначається в описі [5, с. 36]. Прикладом може бути фото хлопчика, який, начебто, рятує цуценя від наслідків повені після підриву греблі Каховської гідроелектростанції (ГЕС) [6].

Пленум Верховного Суду України в Постанові “Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи” від 27.02.09 р. № 1 [7] вказав, що праву на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань відповідає обов’язок не поширювати про особу недостовірну інформацію та таку, що ганьбить її гідність, честь чи ділову репутацію. Варто зазначити той факт, що спростування недостовірної інформації та/або право на відповідь, заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права тощо, належить до способів захисту особистого немайнового права на доступ до інформації (достовірної). Різниця у праві на спростування недостовірної інформації та праві на відповідь полягає в тому, що при реалізації права на відповідь особа має право на висвітлення власної точки зору щодо поширеної інформації та обставин порушення особистого немайнового права без визнання її недостовірною, а також у тому, що недостовірну інформацію спростовує особа, яка її поширила, а відповідь дає особа, стосовно якої поширено інформацію. Спростування недостовірної інформації здійснюється особою, яка поширила таку інформацію, незалежно від її вини та у який само спосіб, у який вона була поширена. За поширення недостовірної інформації особу може бути притягнуто до цивільно-правової відповідальності, а шкода, завдана таким розповсюдженням, може бути завдана як фізичній, так і юридичній особі, у деяких випадках до винної особи може бути застосована адміністративна відповідальність [8].

Окремий акцент необхідно зробити на тому, що у відповідності із законодавством України, а саме статтею 30 Закону “Про інформацію” ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень [9]. Оціночними судженнями, за винятком наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири). Оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості.

Одним із прикладів тлумачення категорії “оціночні судження” є роз’яснення Верховного Суду, який зазначив, що у рішенні Європейського суду з прав людини у справі “Lingens v. Austria” зазначено, що суду необхідно розрізняти факти та оціночні судження. Існування фактів можна довести, а правдивість критичного висловлювання ні. Вимога доводити правдивість критичного висловлювання є неможливою для виконання і порушує свободу на власну точку зору, що є фундаментальною частиною права, захищеного статтею 10 Конвенції. У даній справі ЄСПЛ вказав, що “суд повинен нагадати, що свобода вираження поглядів гарантована пунктом 1 статті 10, становить одну з основних підвалин демократичного суспільства й одну з принципових умов його

розвитку та умов самореалізації кожної особи. За умови додержання пункту 2 свобода вираження стосується не лише тієї “інформації” або тих “ідей”, які отримані належним чином або розглядаються як необразливі чи незначні, а й тих, що викликають образу, обурення або неспокій. Такими є вимоги плюралізму, терпимості і широти поглядів, без яких демократичне суспільство неможливе”.

Так, фактичне твердження – це логічна побудова та викладення певного факту чи групи фактів. Факт – це явище об’єктивної дійсності, конкретні життєві обставини, які склалися у певному місці та часі за певних умов. Враховуючи те, що факт сам по собі є категорією об’єктивною, незалежною від думок та поглядів сторонніх осіб, то його відповідність дійсності може бути перевірена та встановлена судом.

Судження – це те ж саме, що й думка, висловлення. Воно являє собою розумовий акт, що має оціночний характер та виражає ставлення того, хто говорить, до змісту висловленої думки і напряду, пов’язаними із такими психологічними станами, як віра, впевненість чи сумнів. Оцінити правдивість чи правильність судження будь-яким шляхом неможливо, а тому воно не входить до предмета судового доказування. Оціночними судженнями, за винятком наклепу, є висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири). Оціночні судження також користуються захистом – це передумова плюралізму поглядів.

Верховний Суд відзначив, що для того, щоб розрізнити фактичне твердження і оціночне судження, необхідно брати до уваги обставини справи і загальний тон зауважень, оскільки твердження про питання, що становлять суспільний інтерес, є оціночними судженнями, а не констатацією фактів [10]. Тобто бачимо досить тонку межу між оціночними судженнями та фактичними твердженнями.

На практиці використовується і категорія “неперевірена інформація” – це інформація, яка не була перевірена на її правдивість та достовірність. Вона може швидко поширюватися через медіа та соціальні мережі. Втім ніхто не дає їй 100 % підтвердження. Як зазначає сама автор, в юридичній площині самостійного терміну “неперевірена інформація” немає. Натомість є поняття “недостовірна інформація”. І на її думку, це не одне й те саме. Недостовірна інформація не відповідає дійсності або викладена неправдиво, тобто містить відомості про події та явища, яких не існувало взагалі. Або ж вони існували, але відомості про них не відповідають дійсності (неповні або перекохані). Підтримую позицію автора про те, що різниця в тому, що неперевірена інформація може виявитися або правдивою, або недостовірною (неправдивою). У другому випадку можуть настати негативні наслідки.

Систематичне споживання неперевіреної інформації впливає на рівень довіри громадян до новин та дезорієнтує, втрачається можливість повною мірою оцінити: де ж та правда, кому вірити, як вчиняти [11]. Як приклад можна навести оголошення про відкриття так званих “зелених коридорів” для цивільного населення з тимчасово окупованих територій чи зон бойових дій, а, через відсутність можливості перевірити дану інформацію (тривалий час без світла і зв’язку), велика кількість людей потрапили під обстріли та загинули чи отримали поранення. Під час евакуації мирного населення з Ірпеня Київської області російський агресор відкрив вогонь по цивільному населенню, проводив бомбардування житлових будинків і підірвав залізницю, щоб зупинити вивезення дітей, жінок та людей похилого віку [12].

Ще одним прикладом негативного наслідку є те, що неперевірена інформація про дії влади тягне за собою підрив довіри до державної влади. Навіть якщо цю інформацію

поширили без умислу, наслідки можуть бути катастрофічними. Поширення в українському суспільстві зневіри до ЗСУ, центральної влади та місцевого самоврядування, а також створення негативного образу України як держави, якою керує Захід, – головні завдання інформаційних операцій, які ворог проводив минулого року (лютий 2023 р. – *Авт.*) [13]. На противагу цьому, як свідчать результати опитування Київського міжнародного інституту соціології, 20 % респондентів відзначили, що стали більше довіряти органам державної влади під час війни. Після початку повномасштабного вторгнення РФ в українському суспільстві спостерігається ефект “згуртування навколо прапора”. Так, серед громадян зросла довіра до органів влади, особливо президента [14]. Тому необхідно підвищувати рівень освіченості населення, інформаційну культуру та здатність аналізувати й фільтрувати інформацію, яку споживаємо. Шляхом розповсюдження неперевіреної інформації можна також дискредитувати державних діячів. Дискредитація – підрив довіри до кого-, чого-небудь; применшення авторитету, значення когось, чогось [1, с. 168]. Говорячи про сферу політики, то дискредитація проявляється в особистих нападках на громадського діяча, з метою підриву довіри людей до нього або припинення надання йому підтримки.

Якщо видання чи телеканал систематично поширюють неперевірену інформацію – рано чи пізно вони втратять репутацію та довіру аудиторії (адже ми пам’ятаємо, що така інформація шкодить людям). Це може відбитися на рейтингах та інших показниках успішності медіа, а отже – і на його подальшій долі [11].

Таким чином, розповсюдження неперевіреної інформації засобами масової інформації не має на меті умислу завдання збитків чи настання негативних наслідків, але вони можуть наставати.

Отже, резюмуючи вищезазначені факти та твердження, наголошую на тому, що “дезінформація”, “недостовірна інформація” повинні використовуватися окремо, а також “недостовірна інформація” та “неправдиві чутки” можуть бути взаємозамінними. Окремою категорією виступає “неперевірена інформація” достовірність якої може бути доведена. Також варто брати до уваги той момент, що ключова ознака дезінформації, яка відрізняє її від звичайної недостовірної інформації – умисел на її створення. Тобто дезінформація – це неправдива, оманлива, маніпулятивна інформація, яку створили навмисне, аби отримати економічну, політичну або іншу вигоду. А у випадку, якщо умислу не було, то йдеться про неперевірену інформацію, яка виявилася недостовірною. Медіа не перевірили її належним чином та поширили, не знаючи, що вона неправдива і не заради вигоди, але її розповсюдження вже призвело до негативних наслідків.

Оскільки основними джерелами інформації виступають ЗМІ, то виправдовувати поширення неправдивої інформації необережністю, випадковістю та недбалістю – неправильно, так як кожен журналіст зобов’язаний працювати добросовісно та перевіряти інформацію, яку доводить до відома споживачів. Так, у відповідності із положеннями пункту 6 Кодексу етики українського журналіста – повага до права громадськості на повну та об’єктивну інформацію про факти та події є найпершим обов’язком журналіста. Журналісти та редактори повинні здійснювати кроки для перевірки автентичності (достовірності – *Авт.*) усіх повідомлень, відео- та аудіо матеріалів, отриманих від представників загалу, фрілансерів, прес-служб та інших джерел [15].

Здійснивши аналіз категорій та акцентувавши увагу на тому, що неможливо всі їх взаємозамінювати, пропоную зупинитися на дефініції гібридної війни.

Беручи до уваги сучасний етап суспільного розвитку, в умовах швидкого становлення та генези інформаційного суспільства, вирішення конфліктів та спорів між державами виключно військовими методами не настільки ефективно як одночасне

використання традиційних (а саме звичайного озброєння та військової тактики між двома або більше державами у відкритій конфронтації за нормами міжнародного права: дотримання прав учасників конфлікту, військовополонених, цивільного населення) і нетрадиційних методів ведення війни (можна визначити як неконвенційну війну – проведення таємних і підпільних операцій, психологічних операцій, підривної діяльності, диверсій, саботажу, спеціальних операцій, а також розвідувальних і контррозвідувальних заходів, спрямованих на сприяння досягненню військових цілей держави [16]. Використання цих методів у комплексі і є суттю “гібридної війни”.

Концепцію гібридної війни політичні та військові експерти почали активно обговорювати на початку 2000-х років, але як явище вона існує ще з давнини. Гібридна війна – це воєнна стратегія, яка спрямована на маскування ролі агресора в конфлікті і включає спонсорування заколотів, воєнні дії “під чужим прапором” і широкий спектр невоєнних засобів впливу на противника (економічні, інформаційно-психологічні, кібервійськові тощо).

“Гібридність” (суміш) виявляється у комбінації нетрадиційних (інформаційні (дезінформація, поширення недостовірної інформації – *Авт.*) та економічні дії) та традиційних (використання збройної сили) методів війни. Гібридна війна потрапляє до “сірої зони” міжнародного права, де важко встановити, кваліфікувати і регулювати за звичайними правилами (законами і звичаями війни) [17]. Серед ознак гібридної війни слід виділити застосування економічних і дипломатичних засобів примусу, кібератаки, інформаційно-психологічні операції. Використання терміну “гібридна війна” набуло особливого значення у зв’язку з розв’язаною у 2014 р. агресією РФ проти України, результатом якої стали окупація АР Крим та окремих районів Донецької і Луганської областей (ОРДЛО).

“Гібридну війну” у загальному вигляді розуміють як воєнні дії, що здійснюються шляхом поєднання мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, інформаційних, економічних та інших засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей. Специфіка такого поєднання полягає в тому, що кожний з військових і невійськових способів ведення гібридного конфлікту застосовується у воєнних цілях та використовується як зброя. Перетворення на зброю (*weaponization*) відбувається не тільки в медійній сфері. Так само в прямому сенсі у ролі зброї, яка наносить ураження різного рівня системам противника, застосовуються всі інші невійськові засоби ведення гібридної війни [18, с. 41].

“Гібридна війна” – термін, що виходить далі за типове поняття війни: літаки проти літаків, танки проти танків, артилерія проти артилерії... Це поєднання зброї, партизанського руху, тероризму, а також проведення інформаційно-психологічної операції (більш відомої як ІПСО), кібератаки, порушення прав людини, вплив на громадську думку, запровадження цензури, торгово-економічна війна, переселення та узурпації [19].

Метою інформаційно-психологічних спеціальних операцій є досягнення конкретних цілей шляхом розповсюдження спеціально підготовленої інформації, здійснення впливу на емоції, настрої людей, формування громадської думки, підрип довіри до влади, породження ворожнечі всередині країни та створення хаосу. А кінцевою метою більшості спецоперацій ворога на нинішньому етапі війни є забезпечення умов для подальшої окупації України. Складовими елементами цих спецоперацій є дезінформація, маніпуляція, кібератаки, міліформація чи перебільшення потрібної інформації, поширення недостовірної інформації та ін.

Зважаючи на той факт, що концепція гібридної війни досі залишається предметом жвавих дискусій і загальноприйнятого її визначення не існує, але спільним є те, що однією з ознак виокремлюють використання інформаційних засобів, а саме – інформації, яка може бути недостовірною чи дезінформацією. Підтримую думку про те, що компонентом гібридної війни є інформаційна війна, а її основним засобом ведення – інформація. Замість того, щоб спрямувати регулярні війська на територію іншої держави, набагато дешевше і, як показує світовий досвід, ефективніше розповсюджувати дезінформацію, засилати незаконні збройні формування, підбурювати місцеву “п’яту колону” (медіа, партії, церкву) і застосовувати економічний шантаж задля досягнення своїх політичних цілей. Саме інформаційна складова – найважливіший і найпотужніший елемент гібридної війни: з нею найскладніше боротися і водночас вона приносить бажані результати без військового втручання [20, с. 5-6].

Відсутність законодавчого закріплення категорій “інформаційна війна” та “гібридна війна” як на національному, так і на міжнародному рівні призводить до низки негативних наслідків, неможливість притягнення держави-агресора до відповідальності, зокрема.

У залежності від класифікації параметрів гібридної війни виділяється: інформаційна війна, якщо для цього використовується інформаційний простір, зокрема, ЗМІ; кібервійна – якщо у цьому задіяні засоби Інтернету та інші мережі, наприклад, типу “Фейсбук” або “Твіттер”; медіавійна – якщо в якості головних інструментів впливу на людину використовуються специфічні медіазасоби. Гібридною війна стає завдяки нечітким методам впливу на людину. Загальний характер такого впливу – маніпуляційний [21, с. 8].

Фактично, гібридну війну можна узагальнено визначити як комплекс координованих та стратегічно спрямованих дій, які включають в себе військові, дипломатичні, економічні та інформаційні заходи для досягнення стратегічних цілей.

Метою інформаційно-психологічних спеціальних операцій є досягнення конкретних цілей шляхом розповсюдження спеціально підготовленої інформації, здійснення впливу на емоції, настрої людей, формування громадської думки, підрив довіри до влади, породження ворожнечі всередині країни та створення хаосу. Кінцевою метою більшості спецоперацій ворога на нинішньому етапі війни є забезпечення умов для подальшої окупації України. Складовими елементами цих спецоперацій є дезінформація, маніпуляція, кібератаки, мілінформація чи перебільшення потрібної інформації, поширення недостовірної інформації та ін.

Висновки.

Підсумовуючи все вищезазначене, зроблено такі висновки: метою ІПСО (яка виступає одним із засобів ведення гібридних та інформаційних, зокрема, війн) є досягнення конкретних цілей, шляхом поширення недостовірної інформації, дезінформації, маніпуляція та ін.

Щодо засобів, які потрібно використовувати в якості протидії інформаційним загрозам, слід зазначити нагальність підготовки та впровадження в життя на законодавчому рівні національної програми в даній сфері; поглибити міжнародне співробітництво у галузі забезпечення інформаційної безпеки. Науковці та законодавці можуть розробити стратегії протидії дезінформації для різних галузей, включаючи державне управління, медіа та бізнес. Це може допомогти організаціям захистити свою репутацію та зберегти довіру громадськості.

Однією з пропозицій щодо протидії поширенню недостовірної інформації є створення або використання існуючих інструментів, які автоматично аналізують інформацію та виявляють ознаки фейкових новин або маніпулятивного контенту. Як приклад: AdVerif.ai, Factmata, NewsGuard та ін. Ці інструменти допомагають

користувачам та журналістам критично оцінювати інформацію й уникати маніпуляцій, які можуть бути розміщені у новинах чи на різних платформах. Використання таких інструментів є важливим для кібербезпеки, в цілому, та аналізу інформаційних загроз, зокрема. На основі аналізу поширення дезінформації можна розробити поради для медіа щодо відповідального поширення інформації. Сюди може бути включено, наприклад, впровадження стандартів перевірки інформації та етичних норм журналістики. Наступною рекомендацією є необхідність розробки освітніх інструментів та ресурсів для підвищення рівня медіаграмотності населення, що, в свою чергу, сприятиме зменшенню впливу фейкових новин.

Дані висновки, в свою чергу, сприяють розширенню та поглибленню наукового розуміння проблеми поширення недостовірної інформації як засобу ведення гібридних війн.

Використана література

1. Єрошенко О. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Донецьк: Глорія Трейд, 2012. 864 с.
2. Бевз С.І., Самчинська О.А. Застосування ст. 173-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. Спец. вип. № 2. С. 50-60. URL: <https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2022/06/sp/in.htm> (дата звернення: 10.09.2024).
3. Reverso. – (Словник). URL: <https://context.reverso.net/%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4> (дата звернення: 10.09.2024).
4. Definition of disinformation from the Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/disinformation> (дата звернення: 10.09.2024).
5. Самчинська, О.А. Дезінформація: поняття та сутність. *Адміністративне право і процес*. № 3(38)/2022. С. 32-45 (дата звернення: 10.09.2024)
6. Фейк: зображені на фото собаки, що рятуються від повені, – з підтоплених районів Херсонської області, 6.06.2023 р. URL: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-zobrazheni-na-foto-sobaki-shho-ryatuyutsya-vid-poveni-z-pidtoplenih-rajoniv-hersonskoyi-oblasti> (дата звернення: 10.09.2024).
7. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.09 р. № 1. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/VS090016?utm_source=jurliga.ligazakon.net&utm_medium=news&utm_content=jl03&_ga=2.225057370.1733520195.1725937230-537030540.1723262605#_gl=1*wxm5o6*_gcl_au*MTMwODMMDgzNi4xNzIzMjYyNjA0 (дата звернення: 10.09.2024).
8. Гришанова Н. Розповсюдження недостовірної інформації: яка відповідальність передбачена. 2021 р. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/203326_rozповvsyudzhennya-nedostovirnoinformats-yaka-vdpovdalnst-peredbachena (дата звернення: 10.09.2024).
9. Про інформацію: Закон України від 02.10.92 р. № 2657-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 10.09.2024).
10. Визнання поширеної інформації недостовірною: ВС роз'яснив, що таке оціночне судження і фактичне твердження. URL: <https://radako.com.ua/vyznannya-poshyrenoyi-informacziyi-nedostovirnoyu-vs-rozuyasnyv-shho-take-oczinochne-sudzhennya-i-faktychne-tverdzheniya> (дата звернення: 10.09.2024).
11. Спесивцева О. 2023 р. Наслідки поширення неперевіреної інформації: поради для медіа. URL: <https://cedem.org.ua/consultations/neperevirena-informatsiya> (дата звернення: 10.09.2024).
12. Фейк: ЗСУ ігнорували “зелений коридор” в Ірпені і взяли в заручники цивільних. 06.03.2022 р. URL: <https://www.stopfake.org/uk/fejk-zsu-ignorovali-zelenij-koridor-v-irpeni-i-vzjali-v-zaruchniki-tsivilnih> (дата звернення: 10.09.2024).

13. Підрив довіри до ЗСУ та кібератаки на сайти про культуру: результати моніторингу дотримання цифрових прав за лютий 2023 року. URL: <https://ppl.org.ua/pidriv-doviri-do-zsu-ta-kiberataki-na-sajti-pro-kulturu-rezultati-monitoringu-dotrimannya-cifrovix-prav-za-lyutij-2023-roku.html> (дата звернення: 10.09.2024).

14. Як змінилась довіра українців до влади під час війни: результати опитування. 26.10.2023 р. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/jak-zminilas-dovira-ukrajintsiv-do-vladi-pid-chas-vijni-rezultati-opituvannja-964703.html> (дата звернення: 10.09.2024).

15. Кодекс етики українського журналіста. 2002 р. URL: <https://web.archive.org/web/20170420235423/http://www.nsj.org/page/196> (дата звернення: 10.09.2024).

16. Джек Вотлінг, Олександр Данилюк та Нік Рейнольдс для RUSI. Попередні уроки неконвенційних (нетрадиційних) операцій росії під час російсько-української війни. 2022 – 2023 рр. URL: <https://www.patreon.com/posts/poperedni-uroki-80715811> (дата звернення: 10.09.2024).

17. Концепція “гібридної” війни та її складові. 2024 р. URL: <https://censs.org/concept-of-hybrid-warfare-and-its-components> (дата звернення: 10.09.2024).

18. Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. *Strategic Priorities*. № 4 (41)/2016 С. 41-28.

19. Брезгунова Л. 2022 р. Гібридна війна: історичні приклади. URL: <https://pressassociation.org.ua/ua/istorichni-prikladi-gibridno%D1%97-vijni> (дата звернення: 10.09.2024).

20. Гібридна війна росії проти України. Як перемогти на інформаційному фронті: посібник. URL: <https://cedem.org.ua/library/gibrydna-viyna-posibnyk> (дата звернення: 10.09.2024).

21. Тверда О.В. Дезінформація як інструмент гібридної війни в Україні: кваліфікаційна робота на здобуття ступеня магістр спеціальності “Журналістика”. – (Національний авіаційний університет). Київ: НАУ, 2022. 89 с.
